

Zonder de islam geen westerse beschaving

door Alex van Heusden

Een verhuizing met grote historische gevolgen: de Romeinse keizer Constantijn (± 280-337) had zijn oog laten vallen op een dorp aan de Bosporus, dat Byzantium heette. In het jaar 327 begon hij Byzantium uit te bouwen tot een moderne Romeinse stad die hij noemde naar zichzelf, Constantinopel, maar ook de naam Nieuw-Rome gaf. Het oude Rome, de stad op zeven heuvels aan de Tiber, keerde hij de rug toe. Haar tijd als glorieuze hoofdstad van een gigantisch wereldrijk was voorbij. Constantijn schonk de bisschop van Rome een van zijn paleizen, als droeg hij het bestuur van de stad aan hem over. In het verdere verloop van de vierde eeuw kwam het tot een wezenseenheid van Romeinse staat en christelijke godsdienst. Keizer Theodosius (± 346-395), residerend in Constantinopel, verhief het christendom tot staatsgodsdienst en tot enige *religio licita*, 'toegestane religie'. In het jaar 381, na afloop van het concilie van Nicea-Constantinopel, vaardigde hij een edict uit waarin het christelijk geloof volgens de dogmatische formule van het concilie van Nicea uit het jaar 325 – de wezenseenheid tussen Vader en Zoon – dwingend werd opgelegd aan allen die behoren tot de katholieke en apostolische ekklesia. Theodosius was de laatste keizer van één ongedeeld Romeins wereldrijk. Na hem werd het ene rijk opgesplitst in tweeën. Het Byzantijnse Oost-Romeinse rijk zou voortbestaan tot 1452. Met het West-Romeinse rijk ging het vanaf het begin van de vijfde eeuw snel bergafwaarts. Het werd overspoeld door volkeren die in Romeinse ogen 'barbaren' waren, zoals de Vandalen, de Visigoten, de Ostrogoten en de Hunnen. Het West-Romeinse rijk zakte als een plumpudding in elkaar, organisatorisch, economisch, intellectueel en cultureel. Het vergde eeuwen om daarvan te herstellen. Helemaal op eigen kracht ging dat niet. Er was hulp van buiten nodig en die kwam ook, uit onverwachte hoek. Islamitische rijken, vanuit Arabië in minder dan een eeuw tot stand gekomen, ontwikkelden een superieure beschaving, die in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de opbloei van het westelijk deel van Europa.

De verbrokkeling van het Romeinse rijk, waarvan de eerste sporen al tegen het einde van de derde eeuw zichtbaar waren, maakte een einde aan de culturele kruisbestuiving tussen west en oost, die gedurende vele eeuwen even vanzelfsprekend als vruchtbaar was. In het Westen ging de kennis van het Grieks verloren. Op den duur kon niemand meer Homerus lezen en ook Plato en Aristoteles niet.

Geloof en rede

De gedachte dat christelijk geloof en Griekse wijsbegeerte een natuurlijk bondgenootschap vormen, zoals bijvoorbeeld door paus Benedictus XVI wordt verdedigd, berust op een misverstand. Omstreeks het jaar 200 veegde Tertullianus (± 160-± 230) er de vloer mee aan. Hij schreef op fel polemische toon (*De praescriptione haereticorum* VII):

Wat hebben Athene en Jeruzalem gemeen? Wat hebben de Academie en de ekklesia gemeen? Wat hebben kettens en christenen gemeen? (...) Weg met die ontwerpen van een 'stoicijns', een 'platoons' of een 'dialectisch' christendom! Na Christus Jezus wensen we geen spitsvondige theorieën, geen scherpzinnig onderzoek naar het evangelie.

Nu leefde Tertullianus, Latijns kerkvader, in Carthago, een stad waar een ander geestelijk klimaat heerste dan in het Egyptische Alexandrië waar Clemens (± 150-215) het ambt van *episkopos*, 'toeziener', vervulde en zijn Griekstalige ekklesia aanmoedigde de studie van de haar vertrouwde filosofen

voort te zetten. Griekse wijsbegeerte zag hij als een weg om tot Christus te komen, zoals hij schreef (*Stromateis* I, 5):

De filosofie werd de Grieken direct en in eerste instantie gegeven, totdat de Heer de Grieken zou roepen. Want de filosofie was een schoolmeester die diende om de Griekse geest tot Christus te brengen, zoals de Wet de Hebreeën tot Christus bracht. De filosofie was dus een voorbereiding, die de weg baande voor de vervolmaking in Christus.

Augustinus (354-430), geboren in Thagaste, Noord-Afrika, kon zich hierin herkennen. Hij had zelf dit traject afgelegd. In Carthago had hij een klassieke opleiding genoten. Negenentwintig jaar oud vertrok hij naar Rome om daar retorica te doceren. Enkele jaren later volgde zijn benoeming in Milaan tot stedelijk leraar in de retorica. Daar ontmoette hij bisschop Ambrosius (339-397), een rechtzinnig, rechtlijnig man en buitengewoon intolerant. Ambrosius was een fervent aanhanger van het platoonse denken in een door Plotinos (205-270), een Egyptische Griek, ontwikkelde mystieke variant die we kennen onder de naam 'neoplatonisme'. In Milaan had het neoplatonisme een christelijke jas aangetrokken. Wat de school van Plato en christelijke theologie gemeenschappelijk hadden, was beider gerichtheid op het onstoffelijke, zuiver geestelijke, volmaakte, onveranderlijke en eeuwige – een bovenwereld die de vergankelijke, materiële benedenwereld verre overstijgt. Precies dit onderscheid tussen boven- en benedenwereld bood houvast aan de grote massa's in onzekere, snel veranderende tijden. Terwijl het Romeinse rijk op zijn grondvesten schudde, droeg het christendom de belofte uit van een beter leven dan dit vergankelijke, aardse bestaan kon bieden, een eeuwig leven voor de onsterfelijke ziel in het koninkrijk van God.

Augustinus bekeerde zich tot het neoplatoonse christendom waarin hij in Milaan was onderwezen. Vooral de gedachte dat de zichtbare wereld slechts een flauwe, onvolmaakte weerspiegeling is van 'de stad van God' in de hemel, sprak hem aan. Maar juist daarom distantieerde hij zich van al die Griekse filosofen – Aristoteles voorop – die de fysische realiteit van het aardse tot terrein van onderzoek hadden gemaakt. Mannen en vrouwen die het 'gelukkige leven' zochten, zoals hij het noemde, hoefden zich daarmee niet bezig te houden. Wetenschapsbeoefening kon zelfs schadelijk zijn. Zoals Augustinus schreef in *De stad van God*, zijn magnum opus:

De Griekse filosofen deden hun best om de verborgen natuurwetten te ontdekken. (...) En sommigen van hen deden met Gods hulp grote ontdekkingen; maar aan zichzelf overgelaten, werden ze verraden door menselijke zwakheid en maakten ze fouten.

Volgens Augustinus was *superbia*, hoogmoed, de menselijke zwakheid bij uitstek en daar hadden filosofen als Aristoteles geen oog voor. En evenmin erkennen zij dat de mens geheel afhankelijk is van Gods genade. Waarom kennis van deze wereld vergaren, als die de 'eeuwige verdoemenis' niet kan afwenden? De katholieke en apostolische ekklesia van het Westen heeft dit standpunt van Augustinus overgenomen en eeuwen lang gekoesterd. De menselijke rede werd in slaap gesust. Weliswaar hadden de grote leraren en denkers van de ekklesia zich bekeerd tot de Griekse wijsbegeerte, vooral tot de school van Plato, maar toen het christelijk geloof in opeenvolgende concilies eenmaal strak gedefinieerd was, droogde alle intellectuele creativiteit in hoog tempo op. De triomf van het geloof leidde tot de neergang van de rede.

In zijn belangwekkende studie *Kinderen van Aristoteles* schreef de Amerikaanse hoogleraar Richard Rubenstein:

Terwijl de geleerdheid in Europa achter de kloostermuren verdween, was de blik van de meeste christenen naar boven gericht, naar het hemelse Jeruzalem, of naar binnen, naar de staat van hun ziel. Het verkennen van de wonderen van de natuur en de reorganisatie van het aardse leven zouden op betere tijden moeten wachten.

Achter de kloostermuren legden monniken zich toe op het kopiëren en vertalen van handschriften. Zij gingen daarbij selectief te werk. Vooral de bijbel en de geschriften van de kerkvaders – de grote christelijke theologen en denkers zoals Ambrosius en Augustinus – hadden hun aandacht. Wat niet meer werd gelezen, werd ook niet meer gekopieerd – zonde van de tijd én van het dure perkament. De klassieke Griekse en Latijnse teksten – van Homerus en Plato tot en met Cicero en Tacitus – moesten er nagenoeg alle aan geloven.

Islamitische rijken

In de loop van de zevende eeuw voltrok zich een grote politieke omwenteling op het Arabisch schiereiland. Koopman Mohammed (± 569-632) slaagde erin de vele Arabische stammen, die elkaar tot dan toe om het hardst bevochten, samen te smeden tot één islamitische gemeenschap, de *oemma*. In minder dan een eeuw vol veroveringen kwamen islamitische rijken tot stand, die zich uitstrekten van het huidige Afghanistan via noordelijk Afrika tot in Spanje en Portugal. Het hele Perzische rijk der Sassaniden en grote delen van het Byzantijns-Romeinse rijk kwamen in Arabische handen. Verreweg de meeste inwoners van de veroverde gebieden gingen over tot de islam en spraken voortaan Arabisch. Zo ontwikkelde zich een moslimidentiteit die nog altijd dominant is in deze destijds veroverde landen – met uitzondering van Spanje en Portugal. In miljoenen mensen kwam een nieuw zelfbewustzijn tot volle wasdom.

In deze twee landen, bekend als *al-Andalus*, een naam waarvan de oorsprong in duisternis is gehuld, kwam tussen 750 en 1250 een islamitische beschaving tot bloei, die in hoge mate gekenmerkt werd door tolerantie en openheid jegens andersdenkenden, met name joden en christenen. In steden als Córdoba, Granada en Toledo leefden moslims, joden en christenen samen alsof het de gewoonste zaak van de wereld was. Weliswaar hadden joden en christenen de formele status van *dzjimmī*, tweederangsburgers, wat onder andere inhield dat zij extra belastingen moesten betalen, maar als ‘volkeren van het boek’ ondervonden zij groot respect en konden zij maatschappelijk aanzien verwerven. Er zijn namen bekend van joden die hoge bestuurlijke functies hebben bekleed.

Ze spraken allemaal Arabisch. Een grote joodse leraar als Maimonides (1135-1204) publiceerde ook in het Arabisch, een taal die jong en dynamisch was, oneindig veel levendiger dan het versteende, synagogale Hebreeuws. In de Arabische taal kwam grote literatuur tot stand. Onder invloed van het Arabisch ontstonden de Romaanse talen in West-Europa: het Spaans, Portugees, Frans en Italiaans; én de literaire meesterwerken in die talen, van de ridderromans via Dante tot Cervantes.

Huis van de Wijsheid

In Bagdad vond onder de dynastie der Abbasiden een vergelijkbare ontwikkeling richting tolerantie en ontvankelijkheid voor andere culturen plaats als in al-Andalus. Bovendien legden de Abbasidische kaliefen een buitengewone belangstelling aan de dag voor filosofie en onderzoek naar de materiële wereld, indachtig deze bede uit de koran (soera 20 vers 114): ‘Mijn Heer, doe mij toenemen in kennis.’ De kaliefen trokken veel geld uit ter bevordering van de beoefening der wetenschappen. Ook verstrekten zij

opdrachten tot de vertaling in het Arabisch van klassieke Sanskritische, Perzische en Griekse teksten. Zo kwamen ook de grote Griekse filosofen aan de beurt: enkele dialogen van Plato, de logica van Aristoteles en een paar neoplatonische werken.

In het jaar 830 stichtte kalief al-Ma'moen het *Bajt al-Chikma*, het 'Huis van de Wijsheid'. Het groeide uit tot een volwaardige academie, die geleerden aantrok uit heel de Arabische wereld. Het Huis van de Wijsheid omvatte een vertaalcentrum, een bibliotheek en een observatorium. Er waren meer dan honderd vertalers tegelijk aan het werk, niet alleen moslims, ook joden en christenen. Het deed er niet toe welke godsdienst men aanhing, zolang men over de vereiste vaardigheden beschikte. Ook het schrijven van literaire werken werd door het Huis van de Wijsheid gestimuleerd. Hoogtepunten: de sprookjes van duizend en één nacht, verteld door Sjarazad aan het hof van Haroen al-Rasjid, zoals *Sindbad de zeeman* en *Ali Baba en de veertig rovers*. Het werd een zinderend avontuur, dat Huis van de Wijsheid. Wat het al niet opleverde: wetenschappelijke vooruitgang, groei van beschaving en verbeterde medische zorg, in een klimaat van religieuze en culturele tolerantie, met alle ruimte voor een open debat. Lang niet alle verworvenheden werden door moslimwetenschappers en hun collega's van joodse en christelijke huize nieuw bedacht of uitgevonden. Er werd veel herontdekt wat niemand meer wist, oude bronnen werden ontsloten en voor een breed publiek opnieuw toegankelijk gemaakt. De filosofie, de astronomie, de wiskunde (het getal nul) en de geneeskunde (de 'uitvinding' van het ziekenhuis bijvoorbeeld) hebben er grote baat bij gehad. En daarmee, op heel lange termijn, de ontwikkeling van de natuurwetenschappen in Europa.

Toledo en Córdoba

Ook in al-Andalus, waar de islam vergeleken met het Oosten behoudend was en men vasthield aan een tamelijk letterlijke interpretatie van de koran, kreeg de aloude Griekse wijsbegeerte een nieuwe kans om te floreren. In steden als Toledo en Córdoba waren in het Arabisch vertaalde werken van Aristoteles opgeslagen, van die filosoof dus die eeuwen eerder door Augustinus buiten spel was gezet. Niet alleen moslims verdiepten zich in Aristoteles, voornamelijk in diens *Fysika*, ook christelijke geestelijken begonnen zich in de loop van de twaalfde eeuw in hem te interesseren. Geholpen door islamitische en joodse geleerden, vertaalden zij Aristoteles uit het Arabisch in het Latijn. Zij vonden het moeilijk om hem te begrijpen, deze empirische filosoof, bioloog en geneeskundige, wiens ideeën en bevindingen op wel heel gespannen voet stonden met het christelijk geloofsgoed. Zo stelde hij dat de materie en dus het universum eeuwig is, zonder begin en zonder einde. Het christelijke standpunt van 'schepping uit het niets' – *creatio ex nihilo* – was daarmee onverenigbaar. Om toch met Aristoteles verder te kunnen, maakten christelijke geestelijken dankbaar gebruik van de commentaren die voortreffelijke moslimgeleerden als ibn Sina (Avicenna; 980-1037) en ibn Roesjd (Averroës; 1126-1198), en de al genoemde joodse geleerde Maimonides op Aristoteles hadden geschreven. Ondanks groot verzet van de zijde der kerkelijke autoriteiten kon Aristoteles in het christelijke Europa aan een zegetocht beginnen, die een hoogtepunt bereikte in de *Summa Theologiae* van Thomas van Aquino (1225-1274). Volgens Richard Rubenstein 'bracht de herleving van de ideeën van Aristoteles in Europa een transformatie teweeg als geen enkele latere ontdekking heeft gedaan'. Die transformatie mondde uit in de Verlichting, die definitieve doorbraak van het primaat van rede en empirie.

Al-Gazali

Maar aan dit verhaal is ook een keerzijde. Enkele tientallen jaren na zijn opening werd het Huis van de Wijsheid in Bagdad al weer gesloten.

Behoudende geestelijken, zogeheten *oelema*, die op een grote aanhang konden rekenen onder de bevolking, dwongen de kalief tot het doen van concessies en slaagden erin hun autoriteit te vestigen. Tegen het einde van de negende eeuw begon het islamitische rijk uiteen te vallen. Provincies kregen hun eigen heersers, maar die konden nagenoeg niets doen buiten de *oelema* om – een situatie die vergelijkbaar is met de rol van de ayatollahs in het huidige Iran.

Het lot van de filosofie in het Arabische deel van de islamitische wereld werd aan het begin van de twaalfde eeuw definitief bezegeld door al-Gazali (1058-1111), die door kenners wordt beschouwd als de invloedrijkste figuur in de islamitische ideeëngeschiedenis. Van Aristoteles moest hij niets hebben. Diens idee van oorzaak en gevolg typeerde hij als een menselijke illusie: niet de natuur, maar God is de oorzaak van elk gevolg, en God is vrij om elk gevolg te veroorzaken zoals het hem uitkomt.

In al-Andalus voltrok zich een vergelijkbare ontwikkeling als in het Arabische rijk. In de twaalfde eeuw veroverden zeer behoudende Noord-Afrikaanse moslims een groot deel van Spanje en werden ibn Roesjd en Maimonides verbannen naar Egypte. Richard Rubenstein schrijft: 'Van toen af aan wendde de islamitische wereld zich definitief af van het wetenschappelijk onderzoek, in de ban als ze was van wat wel "slaafs traditionalisme" is genoemd.'

West-Europa, economisch opgeleefd, was intussen begonnen aan zijn eerste expansie: in het jaar 1095 riep paus Urbanus II op tot een kruistocht om het 'Heilig Land' te veroveren op de moslims. Dat lukte: in 1099 kwam Jeruzalem in christelijke handen.

Joseph Ratzinger

De moslimwereld viel hard over hem heen, nadat Joseph Ratzinger-Benedictus XVI op 12 september 2006 aan de universiteit van Regensburg een lezing had gehouden, waarin hij weinig vleiende dingen zei over de islam. Was de professor even vergeten dat hij inmiddels paus geworden was, met alle camera's op hem gericht? De indruk die op het grote publiek werd gewekt, was dat de paus de vreedzaamheid en de redelijkheid van het christendom plaatste tegenover de gewelddadigheid van de islam. Ter illustratie daarvan citeerde hij de Byzantijnse keizer Manuel II, die in 1391 tegen een Perzische theoloog heeft gezegd: 'Laat mij toch eens zien wat Mohammed voor nieuws gebracht heeft. Je zult alleen wrede en onmenselijke dingen vinden, zoals het voorschrift om het door hem gepredikte geloof met het zwaard te verbreiden.'

Nu was het eigenlijke thema van de toespraak de verhouding tussen geloof en rede. Volgens de paus is er sprake van een natuurlijk bondgenootschap tussen christelijk geloof en Griekse wijsbegeerte. Van dat bondgenootschap is hij een fervente aanhanger, maar dan gaat hij er wel aan voorbij dat in de geschiedenis van het christendom het tegengestelde geluid veelvuldig te beluisteren valt, namelijk dat geloof geen zaak is van de rede. *Credo quia absurdum*, 'ik geloof omdat het absurd is'. Lees de uitspraak van kerkvader Tertullianus eerder in dit artikel.

Vervolgens suggereert de paus dat in de islam het samengaan van geloof en rede geheel afwezig is. In dit verband haalt hij ibn Hazn aan, een tiende-eeuwse theoloog uit al-Andalus, die verkondigde dat God absoluut transcendent is en aan niets gebonden, zelfs niet aan zijn eigen woord. Is dit standpunt representatief voor heel de islam? En is er op dit punt sprake van een scherpe tegenstelling tussen christendom en islam?

In een ingezonden brief in *de Volkskrant* van 18 september 2006 schreef kerkhistoricus Peter Raedts naar aanleiding hiervan:

Ik hoop dat die tegenstelling retorisch bedoeld is, want aan de werkelijkheid van de islamitische theologie doet zij zwaar tekort. Net als in het christendom

zijn er in de islam altijd twee opvattingen geweest over de verhouding tussen geloof en wetenschap. Ibn Hazn is de islamitische Tertullianus. Maar terwijl hij zijn onbuigzame uitspraken optekende in Córdoba, was er in Bagdad een invloedrijke school van islamitische geleerden, die de hele Griekse wijsbegeerte en wetenschap recipieerde, en die in overeenstemming probeerde te brengen met het geloof. Vele theologen zouden genoemd kunnen worden, maar ik kan volstaan met de namen van Avicenna en Averroës. En dat ik hen beiden noem, is niet toevallig, want zij zijn de twee theologen die de middeleeuwse, westerse theologen geleerd hebben om wetenschap en geloof met elkaar te verzoenen. De paus zou er verstandig aan hebben gedaan die ereschuld aan de islamitische school in Bagdad vermeld te hebben. Dan zou de toespraak in Regensburg misschien wat minder controverser hebben opgeroepen.

Zo hebben wij in het Westen een ereschuld aan het Huis van de Wijsheid in Bagdad; én aan de moslimleerscholen in al-Andalus. Dit mag best nog eens gezegd zijn.

Kleine selectie van geraadpleegde literatuur

- Brown, Peter, *The Rise of Western Christendom*, Blackwell, Malden, Massachusetts/Oxford 1996
- Freeman, Charles, *The Closing of the Western Mind. The Rise of Faith and the Fall of Reason*, Pimlico, London 2003
- Kennedy, Hugh, *The Great Arab Conquests. How the Spread of Islam Changed the World We Live In*, Phoenix, London 2007
- Lendering, Jona, *Vergeten erfenis. Oosterse wortels van de westerse cultuur*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2009
- Lyons, Jonathan, *The House of Wisdom. How the Arabs Transformed Western Civilization*, Bloomsbury, London 2009
- Menocal, María Rosa, *De gouden eeuwen van Andalusië*, Bulaaq, Amsterdam 2003
- Rubenstein, Richard, *Kinderen van Aristoteles. Hoe christenen, moslims en joden verlichting brachten in de donkere Middeleeuwen*, Anthos/Manteau, Amsterdam/Antwerpen 2004

uit: Roodkoper, 13^e jaargang, nummer 4, november 2009